

В. В. Отрощенко

ДО ПРОБЛЕМИ РОЗПІЗНАВАННЯ ПОХОВАНЬ ЧОРНОГОРІВСЬКОЇ ГРУПИ

Статтю присвячено питанням формування та поповнення джерельної бази чорногорівської групи поховань. Розглянутий каталог киммерійських поховань, створений С. В. Махортих (2005), запропоновані підходи до його удосконалення та очищення від комплексів доби фінальної бронзи та артефактів з пам'яток осілого населення киммерійської доби. Звернено увагу на нерозпізнані досі комплекси чорногорівсько групи через помилкову культуру атрибуцію їх.

Ключові слова: чорногорівська група поховань, каталог пам'яток, доопрацювання та поповнення джерельної бази.

В ювілей провідного українського скіфолога Сергія Анатолійовича Скорого хочеться віддати належне його внеску у дослідження киммерійської теми. Викликає повагу його послідовна позиція у відстоюванні історичності киммерійців у Надчорномор'ї на ранній фазі залізного віку (Скорий 1991, с. 14—24). Своє бачення киммерійської проблеми дослідник розгорнуто обґрунтував у монографії «Киммерійці в українській лесостепі» (Скорий 1999, с. 66—78). Актуальність киммерійської проблематики зростає нині у світлі концепції О. Прицака щодо початків історії України приблизно від VII ст. до н. е., коли: «У степовій Україні (обабіч Дніпра) створили свій кочовий пакс іранські скити. Це перший відомий в історії такий “пакс” (якщо не рахувати Гомерових киммерійців, про яких ми нічого докладніше не знаємо)» (Прицак 2015, с. 196—197).

Приймаючи загалом концепцію великого науковця до розробки, варто уточнити, що історію України слід розпочинати не з державних проєктів від VII ст. до н. е., якими б доленосними вони не були, а з киммерійської доби IX—VIII ст.

© В. В. ОТРОЩЕНКО, 2019

до н. е. Адже українські дослідники впродовж останніх сорока років великою мірою розвіяли морок киммерійський, матеріалізувавши культуру ранніх номадів доскіфської доби та ідентифікувавши її з етносом киммерійців. «Киммерійці — перший писемно засвідчений народ на території нашої землі, тому його етногенез є ключем до розуміння найдавнішого етапу історії України і допомагає знайти витоки тих народів, які її населяли» (Коваленко 1998, с. 94).

Подальша аргументація такого бачення історичних процесів істотно залежить від кількості та якості відповідних археологічних джерел. Системною спробою їх консолідації стала монографія «Киммерійці» (Тереножкін 1976). Невдовзі було заявлено спробу розширення джерельної бази до 180 поховань останнього до скіфського періоду (Дворниченко 1976, с. 96). Проте, В. О. Кореняко, спираючись на переконливо датовані та гарно документовані комплекси, називає лише 72 поховання цього періоду. Серед них лише 33 з ознаками явної скороченості небіжчика (Кореняко 1985). Водночас дослідник рішуче виступив проти розширення кола поховань передскіфського періоду за рахунок безінвентарних комплексів, критикуючи вибірки відповідних поховань (Тереножкін 1976; Дворниченко 1978; Мамонтов 1980). В. О. Кореняко, побоюючись помилки, не виправдано звужував коло реальних доскіфських поховальних комплексів. Проте, безінвентарні поховання є складовою та невід'ємною частиною будь-якої археологічної культури. Без них важко вивчати соціальну структуру давніх спільнот, які надавали особливого значення речовому супроводу. Так, у нижньоволзькій вибірці В. І. Мамонтова 27 поховань з 50 були

безінвентарними (Мамонтов 1980, с. 188—192), а в регіональній вибірці миколаївських дослідників лише 14 поховань з 58 мали речовий супровід (Гребенников, Елисеєв, Ключинцев 1984, с. 33, 45).

Отже, безінвентарні поховання передкіфського періоду, виділені за комплексом неявних ознак, також повинні відстежуватись і долучатися до сумарних характеристик чорногорівської та новочеркаської груп поховань. Тому намагання С. В. Махортих працювати майже виключно з інвентарними комплексами, на мою думку, дещо деформують наочний образ носіїв відповідних пам'яток, а отже й кіммерійців. Наведу конкретний приклад. У кург. 7 біля с. Жовтневе Токмацького р-ну Запорізької обл. виявлено 2 комплекси чорногорівської групи (пп. 1 та 3). Проте, в реєстр потрапило лише поховання 3 з двома горщиками (Махортих 2005, с. 329, 180, рис. 83: 1—3). Між тим, обидва поховання були визначені як кіммерійські ще у звіті про розкопки. Поховання 1, що є ніби дзеркальною проекцією захоронення 3 за позицією небіжчика (на лівому боці, а не на правому) та супроводжувалося шматком м'яса дрібної рогатої худоби, астрагалом та кавалком глини фіолетового відтінку, так і лишилось поза увагою згаданого дослідника (Отрощенко та ін. 1981, с. 57—59). Так досить унікальний факт наявності двох поховань чорногорівського типу в межах одного насипу не отримав відповідного аналізу.

Автор із колегами впродовж 1980-х—1990-х рр. особливу увагу приділив прискіпливому виділенню поховань чорногорівського типу з кола поховань енеоліту та доби бронзи, що вилізло в низку публікацій (Гошко, Отрощенко 1986; Отрощенко 1989, с. 111—112; 1993; Отрощенко, Рассамкін 1990; Бокий, Горбул, Отрощенко 1991). Переважну кількість чорногорівських поховань виокремлено серед комплексів культурного кола Бабине та степових культур діб пізньої та фінальної бронзи (Отрощенко 2001, с. 111—112, 192—193). Зрештою, число врахованих автором комплексів чорногорівської групи сягає нині двохсот.

Проте, в монографії С. В. Махортих залучено лише 129 з них (Махортих 2005, с. 29). На правах офіційного опонента цього ґрунтового та безумовно корисного дослідження мушу зробити деякі зауваження, висловлені ще на захисті та спрямовані на подальшу розробку чорногорівської проблематики. Не варто обмежувати масив кіммерійських комплексів на сході сучасним кордоном України та РФ. Ліпше охоплювати весь доскіфський ареал ранніх кочовиків півдня Східної Європи (Махортих 2005, с. 36, рис. 1). Іншу проблему створює каталог комплексів, поданий за абеткою, що нівелює їхню локальну специфіку та обрядові особливості як чорногорівських, так і новочеркаських комплексів (Махортих 2005, с. 144—254, 313—367,

рис. 47—157). Не ставлячи під сумнів потребу в такому реєстрі, варто розбірливіше підходити до комплектування його джерельної бази, а саме — роздільно групувати чорногорівські та новочеркаські поховання з урахуванням локальної специфіки (варіантів). Це б унаочнило наступне їх зіставлення.

Не менш важливо уникати використання в графічній складовій згаданого каталогу суперечливих, а фактично чужорідних, матеріалів. Перш за все бентежать комплекси білозерської культури в реєстрі кіммерійських: Аккермень, кург. 3, пох. 1; Сивашівка, кург. 10, пох. 1; Глиное, кург. 4, пох. 2; Бехтери, кург. 1, пох. 7; Дубовики, кург. 1, пох. 2. Ще більше заперечення викликала поява в реєстрі матеріалів могильників білозерської культури доби фінальної бронзи: Александрівського, кург. 1 (Махортих 2005, с. 147, рис. 50: 1—7); Первомаївського, Чернянського (Махортих 2005, с. 156, рис. 59: 3—4; с. 182, рис. 85: 4); Суворовського могильників (Махортих 2005, с. 244, рис. 147: 4—17) та курганно-ґрунтового цвинтаря Казаклія в Республіці Молдова (Agulnikov 1996; Махортих 2005, с. 166, рис. 69: 7; с. 187, рис. 90: 8; с. 205, рис. 108: 9).

Порівнювати кераміку білозерської культури та чорногорівської групи звичайно можна й треба в пошуках витоків керамічних традицій, але робити це варто в аналітичній частині дослідження. Замулювання реєстру пам'яток ранніх номадів артефактами з білозерських поховань попередньої доби пасторалізму, а також із поселень та городищ осілого населення кизил-кобинської, чорноліської та інших культур, дещо розмиває кінцеві результати дослідження. Зазначу, що перехід від осілого до кочового способу життя погіршив якість власного керамічного посуду степовиків, за певної формальної схожості з відповідними артефактами попередньої доби. Особливо дивує, коли один і той же кубок білозерської культури (Чернянка, пох. 8а) фігурує в реєстрі тричі, як близький до кіммерійських (Кубышев, Черняков 1986, с. 147, рис. 6: 6). До того ж в усіх трьох випадках ця «близькість» не є тотожною та переконливою (Махортих 2005, с. 156, рис. 59: 3, 5; с. 185, рис. 88: 2, 4; с. 205, рис. 108: 7, 10). Особливо це стосується третього випадку (кург. 2, пох. 2 біля с. Личкове в Пооріллі), де горщик декорований сплосченим рельєфним виступом підпрямокутної форми та потрійними шевронами, що спускаються на тулуб поміж трикутниками. В. А. Ромашко попервах відніс цей комплекс до поховань новочеркаського типу (Ромашко 1979, с. 106, рис. 1: 9—11), але В. І. Костенко вважав тотожне за ритуалом поховання (с. Спаське, кург. 4, пох. 4), теж із залізним ножиком, ранньосарматським (Костенко 1979, с. 125, 132, табл. 2: 1). Інші дослідники підтримали сарматську належність останнього (Полин, Симоненко 1990, с. 93, рис. 3: 5). Понад те, потрійні

шеvronи та трикутники, опущені вершиною донизу, показові для ранньосарматських комплексів у степах України (Полин 1992, с. 197, рис. 20: 16, 19).

Додам також, що не було вже у кіммерійців кінджаликів з паралельними лезами, навіть залізних. Тому й немає резону вставляти до реєстру кіммерійських комплекс білозерської культури з с. Бехтери, кург. 1, пох. 7 (Махортьх 2005, с. 316, рис. 54: 3—4).

При цьому, не виключені випадки потрапляння окремих впускних поховань чорногорівської та новочеркаської груп до курганів культурного кола Бабіне, бережнівсько-маївської зрубної та білозерської культур. Зокрема, повторно звертаю увагу на пох. 5 у кург. 5 Первомаївського могильника (Євдокимов 1987, с. 109, рис. 1: 1; 2, 9; Отрощенко 2001, с. 192). У публікації Г. Л. Євдокимова наголошено, що це поховання є основним, належним до «сабатинівського часу» та ще й таким, що мало круглий насип, позначений на плані крапочками. Дерев'яне перекриття пох. 5 нібито було зруйноване елітним пох. 3 «білозерського часу». Підстав для такої реконструкції подій немає, позаяк: в порушення методики розкопок була відсутня бодай одна контрольна бровка (висота кургану — 0,6 м), а це значить, що пох. 5 виявлене десь у передматериковому суглинку, упритул до північного кута пох. 3. На плані й перетині пох. 5 будь-які ознаки дерева відсутні (рис. 1: 8). Згадуване ж у публікації дерев'яне перекриття пов'язане з основним пох. 3, але хибна методика розкопок не дозволила зафіксувати його на рівні давньої поверхні. Довідка: елітні поховання білозерської культури, на відміну від чорногорівських, ніколи не влаштовувались у курганах, зведених населенням попередніх культур. Можна припустити, що сучасники не лише чітко вирізняли насипи білозерської культури від давніших, але й свідомо грабували перші та оминали другі.

Поза тим, придивимось до впускного в білозерській курган пох. 5. Чоловік 25—30 років лежав у ямі зі закругленими кутами на лівому боці головою на схід—північний схід (рис. 1: 8). Руки, зігнуті у ліктях під тупим кутом, спрямовані кистями до південної стінки ями, а ліва кисть — заломлена донизу. Ноги в крижових суглобах зігнуті під тупим кутом, а в колінних — під гострим. Перед обличчям небіжчика покладено шмат м'яса корови, а біля ліктя лівої руки лежав астрагал (рис. 1: 7) дрібної рогатої худоби (Євдокимов 1987, с. 113, рис. 2: 9—10). Переконаливих ознак належності до поховань доби пізньої бронзи цей небіжчик не має, а позиція тіла, напутьня їжа й особливо розташування рук щодо кістяка дозволяють віднести даний комплекс до чорногорівської групи поховань (Отрощенко 2001, с. 192).

Аналогічне за позою небіжчика та позицією його рук поховання в підбої виявлене в гр. I,

кург. 1, пох. 5 біля с. Нова Одеса в Миколаївській обл. Варто лише додати, що вхідна яма цього поховання в досить глибокій катакомбі була заповнена вапняковим камінням, а небіжчик знаходився у дерев'яній скрині, пази якої були скріплені глеєм (рис. 1: 9). Чомусь на плані цього поховання скриня не була позначена жодним чином. Дослідники комплексу датували його широко: «пізня бронза — ранній залізний вік» (Шапошникова и др. 1974, с. 52—53). Проте ні для пізньої, ні для фінальної бронзи не були характерні катакомби, а в чорногорівців ця традиція реально відроджується (Литвиненко 1999, с. 156—157, рис. 1).

За комбінацією виставлених перед тілом небіжчика рук два попередні комплекси зближуються зі «зрубними» пп. 9 та 19 у кург. 4 біля с. Новочорномор'є Голопристанського р-ну Херсонської обл. (Ковпаненко, Качалова, Шарофутдінова 1967, с. 67—68, рис. 2: 5, 3, пп. 9, 19, 4, 11). Проте, нині їх внесено до каталогу кіммерійських (Махортьх 2005, с. 348, рис. 116: 8—11). З цим слід погодитися не лише зважаючи на наявність бронзових елементів начільних пов'язок в обох небіжчиків (рис. 1: 5—6), але й з огляду на позиції виведених наперед тіл кісток рук, зокрема, із заломленою кистю в пох. 19 (рис. 1: 6).

Зверну увагу на ще деякі виразні комплекси чорногорівського типу, що лишаються поза увагою дослідників доскіфського періоду, зокрема — на поховання 24, кургану 3 біля с. Троїцького Мелітопольського р-ну Запорізької обл. (Клейн 1960, с. 155—156, рис. 114). Автор розкопок визначив його культурну належність як «зрубне». Воно було впущене по центру насипу, й опинилося серед впускних поховань бережнівсько-маївської зрубної культури (БМЗК), але стратиграфічно виявилось найпізнішим щодо пп. 19, 22, 30, 38, частково зруйнувавши чи перекривши їх. Вапнякове перекриття поховальної споруди виявили безпосередньо під поверхнею насипу понад західною частиною поховального майданчика. Зберігся західний сегмент завалу (1 м у поперечнику на висоту 0,5 м). Поза тим, окремі камені та скупчення їх фіксувались і на східній частині конструкції. Контури споруди в чорноземному насипу не фіксувались, але за розташуванням кісток людини та тварини її розміри десь 2,2 × 1,4 м, глибина — 1 м, орієнтація — захід—схід. Скелет дорослої людини займав західну та центральну частину ями, де його покладено у слабо скорченому стані, на лівому боці головою на схід—південний схід (рис. 1: 1). Ліву руку небіжчика зігнули в лікті під гострим кутом так, що кисть її знаходилась на рівні очей. Праву руку було вивернуто ліктем наперед і плечова її кістка лягла на нижню щелепу людини, а лікоть перекрив зап'ястя лівої. Кістки передпліччя спрямували донизу таким чином, що кисть правої опинилася нижче ліктя лівої руки.

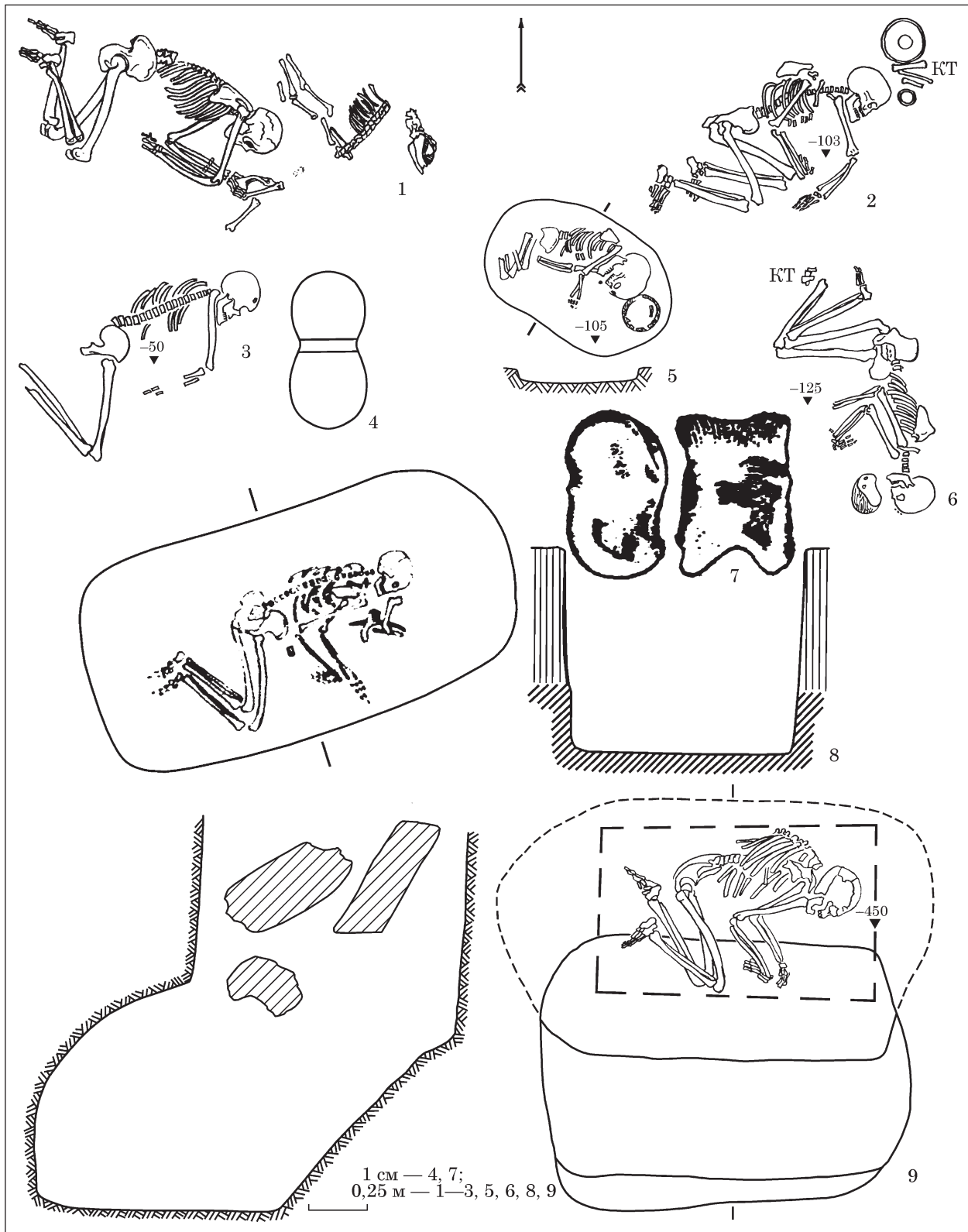

Рис. 1. Матеріали поховань: 1 — с. Троїцьке, кург. 3, пох. 24 (за Клейн 1960); 2 — с. Любимівка, кург. 23, пох. 2; 3—4 — с. Софіївка, ґрунтовий цвинтар; 5 — с. Новочорномор'я, кург. 4, пох. 9; 6 — с. Новочорномор'я, кург. 4, пох. 19 (за Ковпаненко и др. 1967); 7—8 — с. Первомайівка, кург. 5, пох. 5 (за Евдокимов 1987); 9 — м. Нова Одеса, гр. I, кург. 1, пох. 5 (за Шапошникова и др. 1974)

У північно-східному секторі споруди, вище потилиці небіжчика, знаходилися задня частина скелета та закинута за спину голова ягняти з верхніми хребцями шії. Офіровану тварину

поклали на правому боці, головою до сходу. Шматок м'яса з кістками передньої ноги вівці вклали в ліву руку небіжчика. Невеликі грудки червоної вохри поклали поміж кістками ягняти

та напутньою їжею в руці. Дрібні фрагменти трубчастого браслету виявлені на зап'ясті лівої руки, а окиси міді від кільця — на фаланзі правої. За 0,2 м від колін небіжчика виявлено уламок трохи відретушованого кременя.

Пох. 24 вирізнявся від 17 поховань БМЗК з кург. 3 біля с. Троїцьке не лише офірою ягняти, але й незвичним для носіїв зрубною спільноти розташуванням кісток рук небіжчика, коли одна з плечових кісток підведена до нижньої щелепи так, ніби вона її підтримує. Ще влітку 1968 р. авторові довелося розкопувати два обрядово подібні поховання. Одне з них виявлене у розмиві берега Каховського «моря» біля с. Софіївка Каховського р-ну Херсонської обл. на глибині 0,5 м. Там у небіжчика, покладеного у слабо скорченому стані, на лівому боці, головою на схід—північний схід зафіксовано бронзову вісімкоподібну бляшку на черепі (рис. 1: 4). Права плечова кістка людини була підведена до нижньої щелепи, а кістки передпліччя спрямовано униз, до колін (рис. 1: 3). Друге поховання було досліджене місяцем пізніше в кург. 23 Любимівської курганної групи в Каховському р-ні Херсонської обл. Поховання 2 було впущене до насипу ямною спільноти на глибину 1,03 м. Небіжчика покладено у сильно скорченому стані, на лівому боці, головою на схід—північний схід. Ліва плечова кістка людини підведена під нижню щелепу, а кістки передпліччя спрямовано до колін ніг. Кістки правої руки зігнуті в лікті під кутом більшим від прямого, а кістки передпліччя торкаються коліна лівої ноги. Звертає на себе увагу заломлена у бік ліктя кисть лівої руки. Біля тімені померлого поставили два горщики, корчагу та чашечку, а поміж ними поклали шмат м'яса дрібної рогатої худоби (рис. 1: 2). Речовий супровід двох останніх поховань дозволяє віднести їх до чорногорівської групи, а специфічна позиція плечової кістки під нижньою щелепою дає підстави долучити до цієї обрядової групи й пох. 24 у кург. 3 біля с. Троїцького, а також виразні за речовим супроводом: кург. 2, пох. 8

біля с. Скелювате; с. Котовка, кург. 1, пох. 8; Західнодонузлавський кург. 1, пох. 5 (Махор-тих 2005, с. 234, рис. 137: 2—4; с. 199, рис. 102: 1—3; с. 179, рис. 82: 5—7).

Специфічна позиція плечової кістки, виведеної ліктем наперед, дозволяє ідентифікувати й безінвентарні поховання чорногорівського типу, навіть за відсутності виразного речового супроводу. Таким є поховання 6 кургану 1 групи Виноградний Сад II Доманівського р-ну Миколаївської обл. Жіноче поховання виявлене в катакомбі підбійного типу зі слідами насильницької смерті на черепі. У ногах небіжчиці, так само як і в пох. 24 кург. 3 біля Троїцького виявлених кременевий відщеп (Фиалко 2015, с. 59—60, рис. 22). Ще один комплекс із виведенням плечової кістки руки під щелепу людини та з кременевим відщепом у супроводі виявлено в пох. 2 кург. 3 біля с. Брівичень Оргейського р-ну Республіки Молдова (Отроценко 2001, с. 111—112). Попервах це поховання було зараховане до культури багатоваликової кераміки (Савва 1992, с. 72—73, рис. 25, 1—2).

Ареал поховань цієї обрядової групи від пониззя Дунаю на заході заходить на сході на лівий берег Волги, де в урочищі Ямки біля с. Політотдельське Ніколаєвського р-ну Волгоградської обл. досліджене пох. 8 в кург. 3. Його в публікації було також визначено як зрубне (Синицын 1960, с. 143). Небіжчика поховали в середньо скорченому стані на лівому боці із завалом на груди та головою на північний схід. Плечову кістку правої руки людини підвели до щелепи, лікоть її вивернуто наперед, а кістки передпліччя розвернули донизу в напрямку нижніх ребер (рис. 2). Кисть руки заломлено таким чином, що вона торкається напутньої їжі (4 ніжки вівці). «Погребенному как бы положили в руки ножки овцы», зазначено в публікації (Синицын 1960, с. 142—143, рис. 50: 9). Тут напрошується аналогія з триманням м'яса в пох. 24 кург. 3 біля с. Троїцького (рис. 2: 2).

Узагальнюючи спостереження варто зазначити, що специфічною для поховань чорногорівсь-

Рис. 2. Матеріали поховань: 1 — с. Політотдельське, уроч. Ямки, кург. 3, пох. 8 (за Синицын 1960)

кої групи була досить вільна позиція небіжчиків на лівому боці з переважаючою орієнтацією на схід. Кістки ніг були зігнуті щодо хребта під прямим (50 випадків) чи тупим (38 випадків) кутом та під гострим кутом у колінах. Сильна скорченість (16 випадків) та позиція кісток рук перед обличчям (13 випадків) властива лише меншості небіжчиків (10—13%). Рішуче переважала загальна спрямованість рук донизу (64%). 17% становлять випадки складного переплетіння рук перед грудьми, коли плечова кістка виставленої ліктем наперед руки ніби підтримує нижню щелепу небіжчика. Підрахунки проводились за вибіркою в 150 поховань. Специфічною ознакою чорногорівського ритуалу є заломлена кисть однієї з рук. Тобто, порівняно з «утробною» чи «такою, що спить» позиціями небіжчиків за доби пізньої бронзи, у кочовиків раннього залізного віку в тенденції проглядається поховальна поза «людини, що скаче», ймовірно вершника (Отрощенко 1989, с. 111—112).

Серед категорій супроводу найпрезентабельнішою є напутня їжа, виявлена у 82 похованнях. Тому наявність акуратно вирубаного шматка м'яса дрібної рогатої худоби, переважно, може слугувати підставою для винесення комплексу до групи чорногорівських, як от шп. 1 та 5 в кург. 4 біля с. Прибужани Вознесенського р-ну Миколаївської обл. (Отрощенко 2001, с. 112). Додатковими ознаками є присутність у похованні барвників (33 випадки), елементів налобної стрічки (26 випадків), самотніх відщепів кременя (20 одиниць) є додатковими підставами для культурної ідентифікації поховань чорногорівського типу в комплексі зі згаданими у статті особливостями поховального ритуалу.

Висловлені міркування та зауваження мають пролонгувати дискусію щодо чорногорівської групи пам'яток. Зокрема, варто звернути увагу на поповнення та упорядкування її джерельної бази з наголосом на вивчення не лише яскравого матеріального комплексу, але й нюансів поховального ритуалу цієї групи номадів доскіфського періоду.

ЛІТЕРАТУРА

- Бокий, Н. М., Горбул, Г. П., Отрощенко, В. В. 1991. Киммерийские захоронения Кировоградщины. *Советская археология*, 1, с. 173-183
- Гошко, Т. Ю., Отрощенко, В. В. 1986. Погребения киммерийцев в катакомбных и подбойных сооружениях. *Советская археология*, 1, с. 168-183.
- Гребенников, Ю. С., Елисеєв, В. Ф., Ключинцев, В. Н. 1984. Погребения предскифского периода в Южном Побужье. В: Черняков, И. Т. (ред.). *Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 33-49.
- Дворниченко, В. В. 1978. Некоторые вопросы развития культуры предскифского периода. *Древние культуры Поволжья и Приуралья. Научные труды*

Куйбышевского государственного педагогического института, 221, с. 96-97.

Евдокимов, Г. Л. 1987. Курганный могильник белозерского времени у с. Первомаевка. В: Шапошников, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 107-126.

Клейн, Л. С. 1960. Курганы біля с. Троїцького. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VIII, с. 141-163.

Коваленко, Н. А. 1998. *Киммерійці: етнос та етнонім*. Харків: Основа.

Ковпаненко, Г. Т., Качалова, Н. К., Шарафутдинова, И. Н., 1967. Курганы у с. Новочерноморье Херсонской области. В: Лесков, А. М. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 60-81.

Кореняко, В. А. 1985. Погребения эпохи перехода от бронзы к железу в степях Юго-Восточной Европы (состояние источников и проблема отбора фактов). *Советская археология*, 4, с. 54-62.

Костенко, В. И. 1979. Сарматы в междуречье Орели и Самары. *Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.*, 3, с. 124-139.

Кубышев, А. И., Черняков, И. Т. 1986. Грунтовый могильник белозерской культуры у села Черняка (Херсонской обл.). *Советская археология*, 3, с. 139-157.

Лесков, А. М., Черненко, Е. В., Болтрик, Ю. В., Зарайская, Н. П., Отрощенко, В. В. 1968. *Отчет о раскопках Каховской экспедиции за 1968 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1968/15.

Литвиненко, Р. О., 1999. К проблеме истоков черноморовского погребального обряда. В: Тощев, Г. Н. (ред.). *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья*. Запорожье, с. 155-160.

Мамонтов, В. И. 1980. О погребениях позднего этапа срубной культуры в Нижнем Поволжье и Волго-Донском междуречье. *Советская археология*, 1, с. 175-194.

Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.

Отрощенко, В. В. 1989. Особенности погребений черноморовской группы. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов областной конференции*. Запорожье, 1, с. 111-112.

Отрощенко, В. В. 1994. О погребениях черноморовского типа в Нижнем Подонье. *Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1993 г.*, 13, с. 103-117.

Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення)*. Київ: ІА НАНУ.

Отрощенко, В. В., Рассемакин, Ю. Я. 1990. Культурна належність окремих поховань «нижньо-михайлівського» типу. *Археологія*, 3, с. 101-107.

Отрощенко, В. В., Болдін, Я. И., Гошко, Т. Ю., Ляшко, С. Н., Рассемакин, Ю. Я., Ковалев, Н. В., Кравченко, С. Н., Пустовалов, С. Ж., Салий, Н. Г., Савовский, И. П. *Отчет Запорожской экспедиции за 1981 год*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1981/10.

Полин, С. В. 1992. *От Скифии к Сарматии*. Киев: ІА НАН України; Археолог.

Полин, С. В., Симоненко, А. С. 1990. «Раннесарматские» погребения Северного Причерноморья. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Исследования по археологии Поднепровья*. Днепропетровск: ДГУ, с. 76-95.

Пріцак, О. 2015. «Що таке історія України?». *Український історичний журнал*, 1, с. 177-210.

Ромашко, В. А. 1979. Новые киммерийские памятники в материалах экспедиций ДГУ. *Курганные*

древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э., 3, с. 104-110.

Савва, Е. Н. 1992. *Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинев: Штиинца.

Синицын, И. В. 1960. Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954—1955 гг.). *Материалы и исследования по археологии СССР*, 78: Памятники Нижнего Поволжья, II, с. 10-168.

Скорий, С. А. 1991. До питання про «культурну належність» старожитностей типу Новочеркаського скарбу 1939 р. *Археологія*, 3, с. 14-25.

Скорий, С. А. 1999. *Киммерийці в Українській лесостепі*. Київ: Полтава: Археологія.

Тереножкин, А. И. 1976. *Киммерийцы*. Київ: Наукова думка.

Фиалко, Е. Е. 2015. Амазонки во времени и пространстве. *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 46-99.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Бочкарев, В. С., Балушкин, А. М., Гребеников, Ю. С., Ключинцев, В. Н., Ребедаило, Г. П., Рычков, Н. А. *Отчет о работе Ингульской новостроечной экспедиции в 1974 году*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1974/12.

Шапошникова, О. Г., Балушкин, А. М., Гребеников, Ю. С., Елисеєв, В. Ф., Довженко, Н. Д., Ключинцев, В. Н., Солтыс, О. Б., Фоменко, В. Н., Чмыхов, Н. А. *Отчет о работе Николаевской новостроечной экспедиции в 1986 году*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1986/18.

Agulnikov, S. 1996. *Necropola culturii Belozerka de la Cazaclia*. București. Biblioteca Thracologica.

REFERENCES

Bokii, N. M., Gorbun, G. P., Otroshchenko, V. V. 1991. Киммерийские захоронения Кировоградщины. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, p. 173-183.

Goshko, T. Iu., Otroshchenko, V. V. 1986. Pogrebeniia kimmeriitsev v katakombnykh i podboinykh sooruzheniiaikh. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 168-183.

Grebennikov, Iu. S., Eliseev, V. F., Kliushintsev, V. N. 1984. Pogrebeniia predskifskogo perioda v Iuzhnom Pobuzhe. In: Chernyakov, I. T. (ed.). *Rannii zheleznyi vek Severo-Zapadnogo Prichernomia*. Київ: Naukova dumka, p. 33-49.

Dvornichenko, V. V. 1978. Nekotorye voprosy razvitiia kultury predskifskogo perioda. Drevnie kultury Povolzhia i Priuralia. *Nauchnye trudy Kuibyshevskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta*, 221, p. 96-97.

Evdokimov, G. L. 1987. Kurgannyi mogilnik belozerskogo vremeni u s. Pervomaevka. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneishie skotovody stepei iuga Ukrainy*. Київ: Naukova dumka, s. 107-126.

Klein, L. S. 1960. Kurhany bilia s. Troitskoho. *Arkheologichni pamiatky URSR*, VIII, s. 141-163.

Kovalenko, N. A. 1998. *Kimmeriitsi: etnos ta etnonim*. Kharkiv: Osnova.

Kovpanenko, G. T., Kachalova, N. K., Sharafutdinova, I. N., 1967. Kurgany u s. Novochernomore Khersonskoi oblasti. In: Leskov, A. M. (ed.). *Pamiatniki epokhi bronzy iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Київ: Naukova dumka, s. 60-81.

Koreniako, V. A. 1985. Pogrebeniia epokhi perekhoda ot bronzy k zhelezu v stepiakh Iugo-Vostochnoi Evropy (sostoianie istochnikov i problema otbora faktov). *Sovetskaia arkheologiya*, 4, s. 54-62.

Kostenko, V. I. 1979. Sarmaty v mezhdureche Oreli i Samary. *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprovia III—I tys. do n. e.*, 3, s. 124-139.

Kubyshev, A. I., Cherniakov, I. T. 1986. Gruntovyi mogilnik belozerskoi kultury u sela Cherniaka (Khersonskoi obl.). *Sovetskaia arkheologiya*, 3, s. 139-157.

Leskov, A. M., Chernenko, E. V., Boltrik, Iu. V., Zaraiskaia, N. P., Otroshchenko, V. V. 1968. *Otchet o raskopkakh Kakhovskoi ekspeditsii za 1968 g.* NA ІА НАНУ, f. 64, 1968/15.

Litvinenko, R. A., 1999. K probleme istokov chernogorovskogo pogrebalnogo obriada. In: Toshev, G. N. (ed.). *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologi Severnogo Prichernomia*. Zaporozhe, s. 155-160.

Mamontov, V. I. 1980. O pogrebeniiax pozdnego etapa srubnoi kultury v Nizhnem Povolzhe i Volgo-Donskom mezhdureche. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, s. 175-194.

Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomia*. Київ: Shliakh.

Otroshchenko, V. V. 1989. Osobennosti pogrebenii chernogorovskoi grupy. In: *Problemy skifo-sarmatskoi arkheologi Severnogo Prichernomia. Tezisy dokladov oblastnoi konferentsii*. Zaporozhe, 1, s. 111-112.

Otroshchenko, V. V. 1994. O pogrebeniiax chernogorovskogo tipa v Nizhnem Podone. *Istorko-arkheologicheskie issledovaniia v g. Azove i na Nizhnem Donu v 1993 g.*, 13, s. 103-117.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serezdnoi ta piznoi bronzy pivdnia Shidnoi Yevropy (kulturno-stratyhrafichni zistavleniia)*. Kyiv: ІА НАНУ.

Otroshchenko, V. V., Boldin, Ia. I., Goshko, T. Iu., Liashko, S. N., Rassamakin, Iu. Ia., Kovalev, N. V., Kravchenko, S. N., Pustovalov, S. Zh., Sali, N. G., Savovskii, I. P. *Otchet Zaporozhskoi ekspeditsii za 1981 god*. NA ІА НАНУ, f. 64, 1981/10.

Otroshchenko, V. V., Rassamakin, Iu. Ia. 1990. Kulturna nalezhnist okremykh pokhovan «nyzhnio-mykhailivskoho» typu. *Arkheologia*, 3, p. 101-107.

Polin, S. V. 1992. *Ot Skifi k Sarmatii*. Київ: ІА АН України; Arkheolog.

Polin, S. V., Simonenko, A. S. 1990. «Rannesarmatskie» pogrebeniia Severnogo Prichernomia. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Issledovaniia po arkheologii Podneprovia*. Dnepropetrovsk, s. 76-95.

Pritsak, O. 2015. «Shcho take istoria Ukrainy?». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, s. 177-210.

Romashko, V. A. 1979. Novye kimmeriiskie pamiatniki v materialakh ekspeditsii DGU. *Kurgannye drevnosti Stepnogo Podneprovia III—I tys. do n. e.*, 3, s. 104-110.

Savva, E. N. 1992. *Kultura mnogovalikovo keramiki Dnestrovsko-Prutskogo mezhdurechya*. Kishinev: Shtiintsa.

Sinitsyn, I. V. 1960. Drevnie pamiatniki v nizoviakh Eruzlana (po raskopkam 1954—1955 gg.). *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 78: Pamiatniki Nizhnego Povolzhia, II, s. 10-168.

Skoryi, S. A. 1991. Do pytannia pro «kulturnu nalezhnist» starozhytnostei typu Novoчеркаського скарбу 1939 р. *Arkheologia*, 3, s. 14-25.

Skoryi, S. A. 1999. *Kimmeriitsy v Ukrainskoi lesostepi*. Київ: Poltava: Arkheologiya.

Terenzhkin, A. I. 1976. *Kimmeriitsy*. Київ: Naukova dumka.

Fialko, E. E. 2015. Amazonki vo vremeni i prostranstve. *Arkheologia i prostir. Arkheologia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17), s. 46-99.

Shaposhnikova, O. G., Balushkin, A. M., Grebennikov, Iu. S., Eliseev, V. F., Dovzhenko, N. D., Kliushintsev, V. N., Soltys, O. B., Fomenko, V. N., Chmykhov, N. A. *Otchet o rabote Nikolaevskoi novostroechnoi ekspeditsii v 1986 godu*. NA ІА НАНУ, f. 64, 1986/18.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Bochkarev, V. S., Balushkin, A. M., Grebennikov, Iu. S., Kliushintsev, V. N., Rebedailo, G. P., Rychkov, N. A. *Otchet o rabote Ingulskoi novostroechnoi ekspeditsii v 1974 godu*. NA ІА НАНУ, f. 64, 1974/12.

Agulnikov, S. 1996. *Necropola culturii Belozerka de la Cazaclia*. București. Biblioteca Thracologica.

V. V. Otroshchenko

TO THE PROBLEM OF RECOGNITION OF THE BURIALS OF CHORNOHORIVSKA GROUP

The article deals with the questions of formation and replenishment of the Chornohorivska group of monuments source base of the IX—VIII c. BC. The catalog of Cimmerian burials, created by S. V. Makhortykh (2005), was analyzed. Due to the discussion points of its configuration, it is proposed to improve this register. It is advisable to clear the catalog from the complexes of the Bilozerska culture of the of the Final Bronze Age and artifacts from the monuments of the settled population — the Cimmerian neighbors. Attention is paid to the still unrecognized complexes of the Chornohorivska group, defined earlier as the cultures of the Bronze Age. The approaches to the cultural iden-

tification of the non-inventory burials of this group of the Cimmerian population are marked. It was noticed that instead of the «fetal» position of the dead during the Late and Final Bronze, among nomads (Chornohorivska group population) in the early Iron Age the «horseman» buried position was recorded.

Keywords: Chornohorivska group of burials, catalog of monuments, replenishment of source base, extraction of materials of other cultures.

Одержано 21.03.2019

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна, *otrok_o@ukr.net*.

OTROSCHENKO Vitaliy Vasyliovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalin-gradu ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *otrok_o@ukr.net*.